

Dawid Binemann-Zdanowicz

Historyczno-prawne aspekty włączenia działających w II RP Kościołów ewangelickich konfesji lutrańskiej i ewangelicko-unijnej do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej

Odrodzone w 1918 r. państwo polskie, podobnie jak i Rzeczypospolita Obojga Narodów, było państwem wielonarodowym i wielowyznaniowym. Mniejszości narodowe i wyznaniowe stanowiły około 1/3 ogółu ludności¹. Usytuowanie w art. 114 Konstytucji Marcowej z 1921 r. Kościoła katolickiego jako Kościoła zajmującego naczelne stanowisko w państwie już u progu II Rzeczypospolitej stawiało inne wyznania na pozycji drugoplanowej², co znalazło swe przełożenie na politykę państwa polskiego wobec kościołów mniejszościowych³. Wielonarodowość i wielowyznaniowość Rzeczypospolitej wydawała się nie do zaakceptowania przez endecję i ugrupowania prawicowo-klerykalne, które chciały widzieć Polskę jako kraj katolicki i jednolity narodowościowo. O głębokości zakorzenienia w szerokich kręgach społecznych idei Polski katolickiej oraz stereotypu Polaka-katolika, świadczą wydarzenia związane z wyborami pierwszego Prezydenta II Rzeczypospolitej. W dniu 9 grudnia 1922 r. na urząd Prezydenta wybrany został prof. Gabriel Narutowicz, który uzyskał 56%

¹ H. Czembor, *Ukształtowanie się naczelných władz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce po II wojnie światowej*, „Rocznik Teologiczny ChAT”, 1995, z. 2, s. 107-108. W II RP liczba ewangelików wynosiła około 900 tysięcy.

² W. Gastpary, *Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych*, cz. I, Warszawa 1978 r., s. 181. W lutym 1925 r. został zawarty i ratyfikowany Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską i rządem polskim. W tym samym czasie żaden z Kościołów ewangelickich nie miał w Polsce ustalenia swego zasadniczego statusu prawnego. W uroczystej ceremonii odsłonięcia Grobu Nieznanego Żołnierza w listopadzie 1925 r., na żądanie kardynała Kakowskiego, uczestniczyli wyłącznie duchowni katoliccy.

³ G. Kuprianowicz, *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu*, Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska, Chełm 2008.

głosów parlamentarnych. Wybór ten został natychmiast oprotestowany przez partie prawicowo-klerykalne i Narodową Demokrację jako wybór dokonany głosami Żydów, Niemców i Ukraińców⁴, co postawiło kraj na krawędzi wojny domowej⁵. Zamordowanie prezydenta było już tylko konsekwencją rozpetanej kampanii nienawiści i nietolerancji zarówno wobec oskarżanego o agnostycyzm Gabriela Narutowicza, jak i wobec mniejszości, które go poparły. Skrajnie nacjonalistyczny program endecji i innych partii prawicowo-klerykalnych przez cały okres międzywojenny rzutował na relacje pomiędzy państwem a mniejszościami narodowymi i wyznaniowymi w Polsce, i stał się jedną z przeszkód konsolidacji narodów Drugiej Rzeczypospolitej na gruncie lojalności wobec państwa zamieszkania⁶.

Niemożliwa do zrealizowania w okresie międzywojennym idea Polski jednolitej narodowościowo i wyznaniowo wydała się bliska realizacji dopiero w wyniku II wojny światowej, tj. w wyniku zamordowania przez hitlerowców milionów polskich Żydów, zmiany granic oraz powojennego wysiedlenia z Polski setek tysięcy jej obywateli narodowości niemieckiej i ukraińskiej. Z tych też względów powojenną politykę państwa wobec Kościołów ewangelickich oraz proces włączenia do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego pozostałych, działających w II RP Kościołów ewangelickich konfesji luteranńskiej i unijnej, nie może być postrzegany wyłącznie jako skutek II wojny światowej, lecz jako wypadkowa wydarzeń i koncepcji polityczno-prawnych, które legły u podstaw odbudowy państwa polskiego, jako kraju jednolitego narodowościowo i wyznaniowo.

Jedną z konsekwencji rozbiorów było rozbitcie luteranizmu na ziemiach polskich. W okresie międzywojennym w Polsce działało pięć prawnie uznanych kościołów ewangelickich konfesji luteranńskiej i luteranско-reformowanej z przewagą luteranńskiej, o zróżnicowanym statusie prawnym i narodowościowym, mających w istocie charakter dzielnicowy i działających na podstawie przepisów państw zaborczych. W Kościołach tych przeważali wyznawcy narodowości niemieckiej⁷. Na terenie byłego zaboru rosyjskiego działał Kościół Ewangelicko-Augsburski z siedzibą w Warszawie, którego status prawny regulowała ustawa

⁴ W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski 1914–1945*, Warszawa 2003, s. 145; R.M. Watt, *Gorzka chwała*, Warszawa 2007, s. 172.

⁵ W. Roszkowski, dz. cyt., s. 145.

⁶ D. Metelski, *Niemcy w Polsce*, PWN SA, Warszawa-Poznań 1999, s. 147.

⁷ E. Alabrudzińska, *Kościoty luteranские w Polsce w latach 1918-1039*, [w:] *Kościoty luteranские na ziemiach polskich (XVI-XX w.) w ramach Rzeczypospolitej, państw ościennych i na emigracji*, red. nauk. J. Kłaczek, Toruń 2012 r. ss. 10, 15; S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937.

z 20 lutego 1849 r. Po odzyskaniu niepodległości do Kościoła tego przyłączone zostały parafie luterzańskie z kresów wschodnich, podlegające wcześniej konsystorzom w Mitawie i Petersburgu, parafia w Krakowie oraz parafie ewangelicko-ugsburskie z terenów Śląska Cieszyńskiego⁸. Kościół Ewangelicko-Augsburski jako jedyny spośród Kościołów ewangelicko-luterzańskich w II RP uzyskał uregulowanie statusu prawnego na mocy dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z 25.11.1936 r.⁹

W byłym zaborze pruskim na terenach włączonych do II RP działał Ewangelicki Kościół Unijny w Polsce z siedzibą w Poznaniu, w skład którego weszły parafie Ewangelickiego Kościoła Unii Staropruskiej, powstałego na mocy dekretu gabinetowego Króla Prus z dnia 27 września 1817 r. o unii Kościołów Ewangelicko-Luterskiego i Ewangelicko-Reformowanego¹⁰. Kościół ten działał na terenie Wielkopolski, Pomorza, powiatu działdowskiego i Ziemi Michałowskiej.

Na włączonej do Polski części Górnego Śląska działał Ewangelicki Kościół Unijny na Polskim Górnym Śląsku z siedzibą w Katowicach, w skład którego weszły parafie staropruskie, które znalazły się na włączonych do Polski terenach Górnego Śląska¹¹. Na terenie byłego zaboru pruskiego działał też Kościół Ewangelicko-Luterski w Polsce Zachodniej, zwany Staroluterskim, z siedzibą w Rogoźnie, a następnie w Toruniu, skupiający luteranów, którzy nie podporządkowali się dekretowi Króla Prus z 27.09.1817 r.

Natomiast na terenie byłego zaboru austriackiego działał Kościół Ewangelicki Augsburskiego i Helweckiego Wyznania w Małopolsce, składający się z parafii luterzańskich oraz reformowanych (helweckich), wchodzących wcześniej w skład tego Kościoła w monarchii austrowęgierskiej¹².

Na obszarze odrodzonego państwa polskiego działały także zbory Jednoty Braci Morawskich (Hernhutów)¹³, nawiązujące do tradycji Braci Czeskich.

⁸ W. Gastpary, *Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych, część I*, Warszawa 1978 r., s. 46.

⁹ Dz. U. z dnia 27 listopada 1936 r., nr 88, poz. 613

¹⁰ J. Kłaczko, *Ewangelickie Kościoły Unijne w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1920-1939*, [w:] *Kościoły luterzańskie dz. cyt.*, s. 50-55, 67-69.

¹¹ J. Kłaczko, dz. cyt., s. 67-68. H. Czembor, *Ewangelicki Kościół Unijny na Polskim Górnym Śląsku (1922-1939)*, Katowice 1993, s. 27-30.

¹² E. Alabrudzińska, dz. cyt., s. 7-10.

¹³ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937, s. 329, J. Dziobek-Romański, *Uznanie niekatolickich kościołów chrześcijańskich o ustawowo uregulowanej sytuacji prawnej w latach 1919-1989*, „Roczniki Nauk

W okresie II RP idea zjednoczenia Kościołów ewangelickich była bliska wielu luteranom, a szczególnie silna była w Kościele Ewangelicko-Augsburskim, któremu przewodził zwierzchnik tego Kościoła, Juliusz Bursche. Biskup Bursche pochodził z rodziny niemieckiej, ale był przekonany, że jeżeli protestantyzm w Polsce ma przetrwać, nie może być niemiecki – musi być polski, współtworząc ponadwyznaniową wspólnotę narodową¹⁴. Niestety, krótki okres międzywojnia, uprzedzenia dzielnicowe, uprzedzenia narodowościowe oraz skomplikowana sytuacja polityczna w kraju i za granicą nie sprzyjały tej idei. Czynniki te nie pozwoliły także na uregulowanie statusu prawnego Kościołów luteranśkich w RP, za wyjątkiem Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego oraz Ewangelickiego Kościoła Unijnego na Polskim Górnym Śląsku, którego tymczasową organizację uregulowała ustawa Sejmu Śląskiego z dnia 16 lipca 1937 r.

Wojna i okupacja hitlerowska spowodowały tragiczne skutki dla polskiego protestantyzmu. Kościoły ewangelickie działające na wcielonych do III Rzeszy terenach II Rzeczypospolitej uznane zostały przez okupanta za niemieckie i włączone do niemieckich, istniejących już struktur kościelnych¹⁵, za wyjątkiem parafii znajdujących się na terenie tzw. Kraju Warty (Wartegau). W Kraju Warty parafie tych Kościołów, zarządzeniem namiestnika Artura Greisera, zostały włączone do nowo utworzonych struktur kościelnych: Poznańskiego Kościoła Ewangelickiego Narodowości Niemieckiej w Kraju Warty, Łódzkiego Kościoła Ewangelickiego Narodowości Niemieckiej w Kraju Warty oraz Ewangelicko-Luteranśkiego Kościoła Narodowości Niemieckiej w zachodniej części Kraju Warty¹⁶. Kościół Ewangelicko-Augsburski na terenie Generalnego Gubernatorstwa, zarządzeniem gubernatora Franka, został narodowościowo podzielony na parafie polskie i niemieckie. Parafie Kościoła Ewangelickiego i Helweckiego Wyznania na terenie GG faktycznie przestały istnieć, wskutek przesiedlenia ich wyznawców na tereny wcielone do Rzeszy¹⁷.

Prawnych”, t. XIV, zeszyt I, 2004, s. 322-323.

¹⁴ Zob. ks. W. Gastpary, *Biskup Bursche i sprawa Polska*, Warszawa 1972, E. Alabrudzińska, *Juliusz Bursche (1862-1942) – zwierzchnik Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Polsce*, Toruń 2010; O. Kiec, *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI w.*, Poznań 2015.

¹⁵ S. Grochowina, *Kościoły ewangelickie na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939-1945* [w:] *Kościoły luteranśkie*, dz. cyt., s. 152-156.

¹⁶ S. Grochowina, dz. cyt., s. 163.

¹⁷ W. Gastpary, *Protestantyzm w Polsce*, dz. cyt., s. 152-153; J. Sziling, *Kościoły chrześcijańskie*, s. 159-160.

W świetle prawa międzynarodowego, tj. IV konwencji haskiej z dnia 18 października 1907 r.¹⁸, III Rzesza nie miała prawa wprowadzać na okupowanych terenach Polski swojego porządku prawnego, także jeśli chodzi o organizację istniejących w II RP Kościołów. Stąd wszelkie zarządzenia okupanta w tej materii, w świetle prawa polskiego, nie wywołały żadnych skutków prawnych. Nieważność aktów prawnych i zarządzeń władz okupacyjnych przewidywał nadto dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z 30 września 1939 r. – o ile zarządzenia te wykraczały poza granice tymczasowej administracji na okupowanym terytorium. Bezprawność działań III Rzeszy na okupowanych terenach pociągnęła za sobą brak mocy obowiązującej zaprowadzonego przez nią porządku prawnego, w tym też zmiany statusu prawnego oraz organizacji działających na terenie II RP Kościołów ewangelickich. Z tych też względów status prawny tych Kościołów w 1945 r. należało oceniać zgodnie z prawem polskim, na dzień 31 sierpnia 1939 r.

Uznanie przez okupanta działających na terenie II RP Kościołów ewangelickich za Kościoły niemieckie stworzyło jednak nowym władzom Rzeczypospolitej Polskiej dogodny pretekst do przejęcie mienia tych Kościołów, jako mienia poniemieckiego, mimo że Kościoły te były uznanymi prawnie w Rzeczypospolitej Polskiej związkami wyznaniowymi, których statusu prawnego w świetle prawa międzynarodowego, jak i prawa polskiego, nie mogły zmienić rozporządzenia władz okupacyjnych. Sytuację tę ułatwił fakt, że w obawie przed nadciągającą Armią Czerwoną wielu polskich ewangelików, wpisanych nierzadko pod przymusem na niemiecką listę narodowościową (DVL)¹⁹, jak również zdecydowana większość etnicznych Niemców wyznania ewangelickiego, zamieszkujących w okresie międzywojennym na terytorium II Rzeczypospolitej, zostało ewakuowanych lub uciekło do Niemiec. Część pozostałych w kraju wyznawców, podobnie jak i część wiernych Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, została internowana, a następnie wysiedlona do zachodnich stref okupacyjnych Niemiec. Nad pozostałymi opiekę duszpasterską przejęły polskie parafie Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego²⁰

¹⁸ Dz. U. z 1927 r., nr 21, poz. 161.

¹⁹ Zob. R. Kaczmarek, *Niemiecka polityka narodowościowa na Górnym Śląsku (1939-1945)*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, z. 3/2 (6), s. 115-138, 2004; R. Kaczmarek, *Polacy w Wehrmachcie*, Kraków 2010.

²⁰ J. Domasłowski, *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Toruniu w latach 1945-2017*, Toruń [w:] *W 500-lecie Reformacji. Z dziejów Kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych*, red. nauk. J. Kłaczek, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń 2017, s. 843.

Jednym z rezultatów niemieckiej agresji na Polskę było powojenne nasilenie nastrojów antyniemieckich²¹, przekładające się na negatywny stosunek wielu środowisk społecznych do polskich luteranów, utożsamianych wyłącznie z żywiołem niemieckim. Ówczesne nastroje społeczne z jednej strony przyzywały na akty przemocy i samosądy, a także na represyjne działania władz wobec ewangelików, uważanych powszechnie za Niemców²², a z drugiej strony tworzyły warunki do szeroko zakrojonej polityki faktów dokonanych, w wyniku której mienie kościołów luteranńskich działających w II RP było przejmowane zarówno przez państwowe jednostki organizacyjne jak i osoby prywatne oraz Kościół katolicki²³. Powojenne, nieprzyjazne ewangelikom nastroje społeczne, zdawały się nie uwzględniać rozmiaru strat i prześladowań, jakich doznali polscy luteranie w wyniku II wojny światowej. W czasie okupacji władze hitlerowskie aresztowały 71 polskich duchownych luteranńskich, z których 23 straciło życie²⁴. W obozie został zamordowany Biskup Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, ks. Juliusz Bursche. Uwzględniając liczbę duchownych, Kościół Ewangelicko-Augsburski poniósł największe straty spośród wszystkich wspólnot chrześcijańskich²⁵. W wyniku powojennych aktów bezprawia oraz spadku liczby wiernych, wiele przedwojennych parafii Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego już nigdy nie wznowiło swej działalności²⁶. Jednak Kościół Ewangelicko-Augsburski, jako jedyny Kościół luteranński w Polsce, przetrwał wydarzenia roku 1945. Wpłynęła na to determinacja i patriotyczna postawa jego duchownych

²¹ M. Zaręba, *Wielka Trwoga. Polska 1944-1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Kraków 2002.

²² Zob. B. Kopka, *Obozy pracy w Polsce 1944-1950. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 2002; *Obóz w Potulicach – aspekt trudnego sąsiedztwa polsko-niemieckiego w okresie dwóch totalitaryzmów*, red. A. Paczoska, Bydgoszcz 2005. *Wspólna czy podzielona pamięć? Obóz Potulice w latach II wojny światowej i jego powojenne losy*, red. G. Bekker i W. Stanowski, Bydgoszcz 2007.

²³ J. Domasłowski, *Kościół Akademicki Św. Ducha w Toruniu. Dzieje – architektura – wyposażenie wnętrza*, „Rocznik Toruński” 1992, t. 21, s.173-203.

²⁴ S. Grochowina, dz.cyt., s. 151; W. Gastpary, *Protestantyzm w Polsce*, dz. cyt., s. 203-218.

²⁵ J. Sziling, *Kościół chrześcijański w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945*, Toruń 1988, s. 202, A. Dopart, *Martyrologia duchowieństwa ewangelickiego w Polsce w czasie II wojny światowej* [w:] *Martyrologia duchowieństwa polskiego 1939-1945*, red. B. Bejze, A. Galiński, Łódź 1992, s.171-180.

²⁶ Działalności nie wznowiły m.in. parafie wymienione w załączniku do dekretu Prezydenta z 25.11.1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, które po 1945 r. pozostały na terytorium państwa polskiego: Łomża, Białystok, Kielce, Przasnysz, Bełchatów, Nieszawa itp.

w okresie okupacji²⁷ oraz fakt, że Kościół ten miał uregulowany status prawny już przed wojną. W dniu 24 stycznia 1945 r., zaledwie w tydzień po wyzwoleniu Częstochowy, zebrani w tym mieście duchowni KEA powołali do życia Tymczasowy Konsystorz Polskiego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, który ukonstytuował się w dniu 2 lutego 1945 r.²⁸ W dniu 9 marca 1945 r. Ministerstwo Administracji Publicznej wydało okólnik do wojewodów, w którym zatwierdziło Tymczasowy Konsystorz jako zwierzchnią władzę Kościoła do czasu zwołania synodu oraz wskazało, że Kościół Ewangelicko-Augsburski, działający na podstawie dekretu Prezydenta RP z 25.11.1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP, jest Kościołem uznanym przez nowe władze²⁹. Ponadto Ministerstwo wskazało, że wyznawcy Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego posiadają swobodę kultu i wykonywania praktyk religijnych, że własność tego Kościoła nie może być traktowana jako mienie poniemieckie oraz zobowiązywał do zwrócenia przejętego bezprawnie mienia.

Bezprawne przejmowanie mienia ewangelicko-augsburskiego następowało jednak dalej, wyrazem czego było np. pismo okólne nr 53 pełnomocnika Rządu RP na województwo pomorskie, Henryka Świątkowskiego, wskazujące na przypadki bezprawnego zajmowania mienia ewangelickiego (augsburskiego), w tym kościołów i plebanii przez duchownych innych wyznań³⁰. Opisane w tym dokumencie wydarzenia miały miejsce nie tylko na terenie byłej II Rzeczypospolitej, ale także na Ziemiach Odzyskanych. Np. sytuacja taka miała miejsce w Gliwicach, gdzie we wrześniu 1945 r. do kościoła, przejętego przez Kościół Ewangelicko-Augsburski od niemieckiej parafii unijnej, dokonano włamania, po czym świątynia ta została zajęta przez Kościół katolicki³¹.

Na terenie II RP władze państwowe przejmowały mienie Kościołów ewangelickich, które uznane zostały przez okupanta za Kościoły niemieckie – jako

²⁷ J. Kłaczko, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1945-1975*, Toruń 2010, s. 24. W 1943 r. wznowił konspiracyjnie działalność Konsystorz Kościoła, na czele którego stanął ks. Maksymilian Rudowski. Niezależnie od konspiracyjnego Konsystorza, od stycznia 1941 r. działała też Narodowa Rada Ewangelicka. Należeli do niej między innymi ks. Karol Michejda, ks. Jan Szeruda, ks. Zygmunt Michelis i ks. Edward Dietz. Celem Rady było przygotowanie do kierowania Kościołem po zakończeniu wojny.

²⁸ J. Kłaczko, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce*, dz.cyt., Toruń 2010, s. 26-30.

²⁹ Dekret ten był wydany na podstawie Konstytucji Kwietniowej, której ówczesne władze państwowe nie uznawały, ale też jej nie derogowały.

³⁰ „Pomorski Dziennik Wojewódzki”, nr 5, Bydgoszcz, 21.04.1945 r.

³¹ Akta Komisji Regulacyjnej: W.KR-II-3621/IV/549/96, W.KR-II-3621/IV/550/96.

mienie poniemieckie. Prawną podstawą przejmowania tego mienia był dekret z dnia 2 marca 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych³². Stosowanie tego dekretu wobec prawnie uznanych w II RP Kościołów ewangelickich wynikało wyłącznie z przyjętego przez władze celu, jakim w świetle ich działań była likwidacja tych Kościołów, co było niedopuszczalne i sprzeczne z art. 113 Konstytucji Marcowej, w oparciu o którą ówczesne władze legitymizowały swoje działania. W rozumieniu dekretu z 2 marca 1945 r. przez majątek opuszczony lub porzucony rozumiano majątek, który był własnością lub znajdował się w posiadaniu niemieckich osób fizycznych i prawnych oraz majątek, który w związku z wojną przestał znajdować się w posiadaniu właściciela lub jego prawnych następców, przy czym przepisy dekretu nie uwzględniały przyczyn takiego stanu rzeczy. W przypadku nieruchomości kościelnych na terenie II RP, zostały one zajęte w latach 1944 i 1945 dla potrzeb państwowych jednostek organizacyjnych, wojska, aparatu bezpieczeństwa i Armii Czerwonej jeszcze przed wejściem w życie tego dekretu, jak np. budynek plebanii w Łomży³³. Plebania parafii ewangelicko-augsburskiej w Łomży (teren II RP) została zajęta przez władze jeszcze we wrześniu 1944 r., tj. zaraz po wkroczeniu do tego miasta Armii Czerwonej. Następnie przez cały czas pozostawała we władaniu państwowych jednostek organizacyjnych, w latach siedemdziesiątych przeszła na własność Skarbu Państwa na mocy wyroku Sądu Powiatowego w Łomży, jako mienie opuszczone przez Kościół Ewangelicko-Augsburski, przy czym postępowanie sądowe o przejście własności tej plebanii na rzecz Skarbu Państwa, toczyło się bez wiedzy i udziału Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, który reprezentował przed sądem, powołany w charakterze kuratora, pracownik sądowej administracji³⁴.

Mienie ewangelickie przejmował w zarząd Tymczasowy Zarząd Państwowy Nieruchomościami, co w praktyce oznaczało jego utratę. Wprawdzie dekret z 2.03.1945 r. przewidywał w dziale III możliwość przywrócenia kościelnej osobie prawnej własności mienia przejętego w tymczasowy zarząd pań-

³² Dekret o majątkach opuszczonych i porzuconych Dz. U. z 1945 r., nr 9, poz. 44-45. Dekret ten został następnie zastąpiony ustawą z 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych Dz. U. z 1945 r. nr 17, poz. 96, którą zastąpił dekret z 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich, Dz. U. z 1946 r. nr 13, poz. 87.

³³ Plebania w Łomży, tzw. dom Pastora, w której Józef Piłsudski w 1899 r. dokonał konwersji do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego.

³⁴ Akta I ACa 278/06 Sądu Apelacyjnego w Białymstoku.

stwowy, ale w ówczesnych warunkach społeczno-politycznych nie było to realne, zważywszy, że polityka zabierania świątyń i innych nieruchomości kościelnych była kontynuowana także i w latach późniejszych³⁵.

Tymczasowe władze Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP jeszcze przed ustaniem działań wojennych zwróciły się do władz państwowych o uregulowanie stanu prawnego polskiego luteranizmu, poprzez rozszerzenie obowiązkiwania dekretu Prezydenta RP z dnia 25.11.1936 r. na teren całego państwa oraz włączenie do KEA parafii Kościołów luteranickich, działających na terenie II RP do 1939 r.³⁶ W imieniu Konsystorza z memorandum w tej sprawie wystąpił do władz państwowych ks. bp Jan Szeruda, wnosząc o włączenie do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego wszystkich parafii luteranickich w całej Polsce, należących wcześniej do innych Kościołów ewangelickich oraz o przekazanie KEA majątku tych parafii³⁷. Rozmowy z władzami na ten temat były prowadzone przez ponad rok, ale nie przyniosły żadnych rezultatów.

W tym samym czasie Tymczasowy Zarząd Państwowy rozporządzał w sposób nieograniczony, przejętym jako poniemieckie, mieniem ewangelickim. Nieruchomości niemające charakteru sakralnego były przekazywane w użytkowanie państwowym osobom prawnym, a nieruchomości o charakterze sakralnym: kościoły, kaplice, cmentarze, a także plebanie i domy parafialne – Kościołowi katolickiemu, a niekiedy także i innym Kościołom i związkom wyznaniowym.

W Toruniu np. przekazano jezuitom kościół luteranicki przy Rynku Staromiejskim 14, zbudowany z darów i składek społecznych w 1756 r., tj. jeszcze w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów³⁸. Kościół ten przekazano jezuitom jako kościół poniemiecki³⁹.

Przykład powyższy ilustruje, że w mieście, które w okresie przedrozbiorowym było jednym z najsilniejszych ośrodków luteranizmu w wielonarodowej i wielowyznaniowej Rzeczypospolitej. Przykład powyższy ilustruje naocznie

³⁵ J. Kłaczek, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce*, dz. cyt., s. 35.

³⁶ T.J. Zieliński, *Prace Sejmu Ustawodawczego 1947 roku nad stanem prawnym kościołów protestanckich*, [w:] *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, red. J. Kłaczek, Toruń 209, s. 347; H. Czembor, *Ukształtowanie się naczelnych władz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce po II wojnie światowej*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 1995, z. 2, s.123 nn.

³⁷ J. Szeruda, *Sprawozdanie z działalności Zastępcy Biskupa i Konsystorza*, „Strażnica Ewangeliczna” nr 1/1951, s. 3; H. Czembor, *Ukształtowanie się naczelnych władz*, dz. cyt., s. 130.

³⁸ J. Domasłowski, *Kościół Akademicki Św. Ducha w Toruniu. Dzieje – architektura – wyposażenie wnętrza*, „Rocznik Toruński” t. 21, 1992.

³⁹ Tamże.

absurdalność przejmowania mienia działających na terenie II Rzeczypospolitej Kościołów ewangelickich, jako świątyni niemieckich osób prawnych. Kościół przy Rynku Staromiejskim od 1756 r. do 1945 r. był główną świątynią ewangelicką Torunia. Funkcję tę pełnił zarówno w okresie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jak i w okresie zaboru pruskiego, Księstwa Warszawskiego, Rzeszy Niemieckiej i II Rzeczypospolitej. Przez wieki, niezależnie od granic państwowych, kościół ten był zawsze świątynią toruńskich luteranów. Stąd też pogląd, że kościół ten był niemieckim, gdyż w czasie wojny okupant zlikwidował Ewangelicki Kościół Unijny w Polsce i włączył go do niemieckich struktur kościelnych, wydaje się nie tylko poglądem ahistorycznym, ale przede wszystkim przyjętą *ad hoc* tezą, mającą uzasadnić bezprawne odebranie tej świątyni ewangelikom.

Niekiedy część przejmowanego przez państwo mienia Kościołów ewangelickich o charakterze sakralnym była oddawana w użytkowanie także Kościołowi Ewangelicko-Augsburskiemu. Np. polska parafia ewangelicko-augsburska w Poznaniu, która przed wojną nie posiadała własnego kościoła i w 1945 r., przejęła faktycznie opiekę duszpasterską nad wszystkimi luteranami na terenie Wielkopolski, otrzymała od władz państwowych w użytkowanie kaplicę cmentarną przy ul. Grunwaldzkiej. Kaplica ta do 2003 r. pełniła funkcję kościoła parafialnego w Poznaniu⁴⁰. Pozostałe świątynie ewangelicko-unijne w tym mieście: kościoły, kaplice i plebanie, jak również mienie innych Kościołów ewangelickich przekazano w użytkowanie Kościołowi katolickiemu (jeden uszkodzony kościół zburzono). Jedynie staroluterski kościół w Poznaniu został przyznany tamtejszej parafii ewangelicko-metodystycznej.

W 1945 r. podległe ZSRR władze RP, kierując się względami politycznymi, przejęły majątek działających w II RP Kościołów Ewangelicko-Unijnych i innych pod pretekstem, że był to majątek niemieckich osób prawnych, pomijając fakt, że status taki nadal im okupant⁴¹. Tymczasem, jak to już zostało wspomniane, rozporządzenia okupanta, uznające działające w II Rzeczypospolitej Kościoły ewangelickie za Kościoły niemieckie ani w świetle prawa międzynarodowego, ani polskiego, nie wywołały żadnych skutków prawnych, podobnie jak i inne rozporządzenia władz okupacyjnych, np. o wcieleniu części terytorium RP do Rzeszy Niemieckiej, utworzeniu Generalnego Gubernatorstwa na podstawie dekretu kanclerza Rzeszy z dnia 12.10.1939 r.

Kościół te, mimo że zostały rozbite organizacyjnie przez okupanta, nadal pozostawały Kościołami prawnie uznanymi w RP. Skład narodowościowy tych

⁴⁰ Zob. J. Domasłowski, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Poznaniu i w Zachodniej Wielkopolsce w latach 1919-2005*, Poznań 2005.

⁴¹ S. Grochowina, *Kościół ewangelickie na okupowanych ziemiach polskich*, [w:] *Kościół luterski na ziemiach polskich*, dz. cyt., s. 154-168.

Kościółów nie miał przy tym żadnego znaczenia, gdyż zgodnie z obowiązującym wówczas art. 110 Konstytucji Marcowej, obywatele polscy należący do mniejszości narodowych, wyznaniowych lub językowych mieli równe prawo z innymi obywatelami do swobodnego używania swego języka i wykonywania przepisów swej religii. W art. 111 Konstytucji, wszyscy obywatele RP mieli poręczoną wolność sumienia i wyznania, przy czym każdy mieszkaniec Państwa Polskiego miał zapewnione prawo wolnego wyznawania swojej wiary zarówno publicznie jak i prywatnie.

Zatem uznanie Kościółów unijnych i innych za Kościoły niemieckie było sprzeczne z Konstytucją RP. Kościoły te były bowiem Kościołami polskimi w rozumieniu art. 115 Konstytucji Marcowej, bez względu na ich skład narodowościowy. Obowiązująca po II wojnie Konstytucja z 1921 r. nie dzieliła Kościółów na polskie i niepolskie, a jedynie w art. 114 wyróżniała wyznanie rzymskokatolickie, „będące religią przeważającej większości narodu”, oraz inne, równoprawnione wyznania (bez określenia narodowości ich wyznawców).

Z tych względów powojenne władze RP nie uznały tych Kościółów oficjalnie za niemieckie, nie przerwały ich bytu prawnego i nie zdelegalizowały ich. Przejęły natomiast ich mienie. Bezprawność tego przejęcia jest szczególnie widoczna w świetle art. 113 Konstytucji, który gwarantował każdemu, uznanemu przez państwo związkowi religijnemu, a zatem także wszystkim Kościołom ewangelickim działającym na terenie II Rzeczypospolitej, zachowanie posiadanego majątku ruchomego i nieruchomego. Władze RP nie zdecydowały się na zdelegalizowanie Ewangelicko-Unijnego Kościoła w Polsce, Kościoła Starołuterskiego, Ewangelicko-Unijnego Kościoła na Polskim Górnym Śląsku, Kościoła Ewangelickiego Augsburskiego i Helweckiego Wyznania w Małopolsce, chociaż wobec rozbicia tych Kościółów przez okupanta i przejęcia ich mienia przez władze RP, delegalizacja byłaby rozwiązaniem najprostszym.

Domniemywać można, że opcji takiej nie wybrano ze względów wizerunkowych, wymuszających zachowanie przynajmniej pozorów praworządności i demokratycznych standardów. Delegalizacja tych Kościółów nie byłaby też wizerunkowo korzystna dla Kościoła katolickiego, który w tym czasie przejął w posiadanie już niemal w całości mienie sakralne tych Kościółów⁴². Np. po

⁴² L.B. Paszkiewicz, *Sytuacja Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1945-1948, w świetle londyńskiego „Jutra Polski”*, „Perspectiva, Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, Rok II 2003, nr 1, s. 101. W latach 1945-1947 władze komunistyczne zabiegały o poparcie Kościoła katolickiego, demonstracyjnie uczestniczyły w uroczystościach kościelnych, włączyły z reformy rolnej majątek Kościoła, pomagały przy odbudowie kościołów.

wojnie na terenie Wielkopolski, Pomorza i Północnego Mazowsza, Kościół katolicki przejął w posiadanie niemal wszystkie obiekty sakralne należące przed wojną do 405 parafii Kościoła Ewangelicko-Unijnego w Polsce⁴³.

W 1946 r. zdecydowano więc, że nieistniejące już parafie Kościołów, uznawanych przez władze za niemieckie, zostaną włączone (jako parafie polskie) do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej i z mocy prawa, z chwilą ich włączenia staną się parafiami tego Kościoła. Zdecydowano też, że mienie tych parafii, które nie będzie znajdowało się w posiadaniu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w chwili ich włączenia, zostanie formalnie przejęte na własność Skarbu Państwa.

Rozwiązanie powyższe wprowadził w życie dekret Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej z 19 września 1946 r.⁴⁴ o zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25.11.1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP.

Na mocy art. 1 tego dekretu do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej włączono parafie starołuterskie oraz ewangelicko-luterskie, należące do Kościoła Unijnego na Ziemiach Zachodnich i Unijnego na Górnym Śląsku oraz parafie ewangeliczne wyznania augsburskiego i helweckiego.

Jednocześnie na mocy tegoż artykułu na własność Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP przechodził majątek tych parafii, który był w posiadaniu KEA w dniu wejścia w życie tego dekretu, tj. z 31 października 1946 r. Pozostały majątek przechodził na własność państwa. Art. 1 dekretu z 19.09.1946 rozciągnął nadto na włączone do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego parafie moc obowiązującą dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej oraz zasadniczego prawa wewnętrznego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej z 17 grudnia 1936 r.⁴⁵

Przyjęta przez władze państwowe konstrukcja art. 1 dekretu z 19.09.1946 r. była o tyle osobliwa, że nie włączała do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego uznanych w RP Kościołów Ewangelicko-Unijnych, Kościoła Starołuterskiego i innych, natomiast włączała parafie tych Kościołów. Rozwiązanie to pozornie wydaje się niezrozumiałe, ale zdaje się wynikać wprost z oportunistycznego prawa.

⁴³ S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce*, ss. 283, 327-333. W okresie międzywojennym w skład Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Polsce wchodziło 405 parafii (gmin kościelnych) zrzeszonych w 27 superintendenturach,

⁴⁴ Dekret z 19.09.1946, Dz. U. z 1946 r., nr 54, poz. 304.

⁴⁵ Dz. U. R.P. z 1936 r., nr 94, poz. 659.

Po prostu zwalniało to władze państwowe od jakiegokolwiek dialogu z przebywającymi poza granicami kraju przedstawicielami władz tych Kościołów, zwłaszcza po bezprawnym przejęciu ich mienia i represjonowaniu ich wyznawców. Z kolei art. 2 ust. 1 dekretu z 19.09.1946 r. nowelizował art. 3 ust. 1 dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25.11.1936 r., zawierający przyjętą przez ustawodawcę przed wojną, definicję Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP.

Znowelizowany przepis art. 3 ust. 1 otrzymał brzmienie następujące: „Kościół Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej tworzą parafie (filiały) ewangelicko-augsburskie i luterskie (staroluterskie) na całym obszarze Państwa. W skład tego Kościoła wchodzi również Bracia Morawscy czyli Hernhuci. Do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej należą wszystkie osoby wyznania ewangelicko-augsburskiego (luterskiego) zamieszkałe w Polsce i wchodzące w skład jednej z parafii (filiałów) tego Kościoła”. Art. 2 ust. 2 rozciągał nadto moc obowiązującą dekretu z 19.09.1946 r. na obszar całego państwa.

Miarą represyjności przyjętego w nim rozwiązania było przyznanie na własność KEA tylko tego mienia włączonych do niego parafii, które było w jego posiadaniu w dniu wejścia w życie tego dekretu. Był to w istocie przepis martwy, gdyż w dniu wejścia tego dekretu w życie włączone do KEA parafie były już fizycznie zlikwidowane i pozbawione swego mienia. Kościoły, kaplice i plebanie zostały w większości przekazane w użytkowanie Kościołowi katolickiemu.

Jednakże Kościół Ewangelicko-Augsburski także otrzymał niewielką część przejętego przez państwo mienia, np. wspomnianą już kaplicę cmentarną w Poznaniu. Podobna sytuacja była w Toruniu. W marcu 1945 r. tamtejsza parafia ewangelicko-augsburska, wobec zajęcia przez jezuitów głównego kościoła ewangelickiego w tym mieście, wystąpiła do likwidatora majątku ponemieckiego o przydzielenie jej kościoła staroluterskiego w Toruniu przy ul. Strumykowej⁴⁶ – i nieruchomość tę, jako ponemiecką, otrzymała. Nie pozostawało jednak w żadnym związku z późniejszą regulacją art. 1 dekretu z 19.09.1946 r., który – jak wynika z dat – wydany został półtora roku później.

Także w Bydgoszczy władze państwowe przekazały w 1945 r. ewangelikom augsburskim jeden z przejętych kościołów unijnych w tym mieście, tj. kościół

⁴⁶ W. Sławiński, *Spory o nieruchomości Kościołów ewangelickich w Polsce w latach 1945-1947 – ujęcie historyczno-prawne*, [w:] *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, Toruń 2009, red. J. Kłaczek, s. 361; Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Urząd Wojewódzki Pomorski w Bydgoszczy, Wydział Społeczno-Polityczny (dalej: APB, UWP w B, WS-P), k. 277-278.

Zbawiciela⁴⁷. Kościół ten był już wprawdzie w posiadaniu Kościoła katolickiego, jednakże na polecenie ówczesnych władz, jako mienie poniemieckie, został przekazany Parafii Ewangelicko-Augsburskiej, która przed wojną nie posiadała w Bydgoszczy własnej świątyni. Władze państwowe, uznając za niemieckie Kościoły, których parafie włączone zostały do KEA, już wcześniej rozporządziły ich mieniem. Mienie to obejmowało między innymi: dwa tysiące budynków i tyleż obiektów sakralnych, tj. kościołów, kaplic itp., kilkadziesiąt szpitali, zakładów dobroczynnych oraz około 100.000 hektarów użytków rolnych⁴⁸. Dekret z 19.09.1946 r. włączył do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego jedynie wiernych parafii tych Kościołów, nie przekazując KEA ich majątku. Mienie, które parafie ewangelicko-augsburskie otrzymały w 1945 r. było im bowiem przyznane jako mienie poniemieckie i nie pozostawało w żadnym związku z późniejszym włączeniem parafii unijnych i innych do tego Kościoła. Mienie to nie pozostawało też w żadnej proporcji do ogromu i wartości mienia odebranego tym Kościołom.

Dekret z 19.09.1946 r. wszedł w życie z dniem jego ogłoszenia w Dzienniku Ustaw, tj. z dniem 31.10.1946 r. Jednakże w związku z uchwaleniem w lutym 1947 r. tzw. Małej Konstytucji⁴⁹, wymagał on zatwierdzenia przez Sejm Ustawodawczy⁵⁰. W trakcie dyskusji w Komisji Wyznaniowej i Narodowościowej Sejmu wobec tego dekretu wysunięto szereg zastrzeżeń. Głównym zarzutem były wątpliwości co do terytorialnego zakresu jego obowiązywania. Chodziło tu o uregulowanie zawarte w zdaniu drugim art. 1 stanowiące, że majątek ruchomy i nieruchomy włączonych do KEA parafii, który w dniu wejścia w życie dekretu będzie się znajdował w posiadaniu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, przechodzi na własność tego Kościoła. Ministerstwo Ziem Odzyskanych stało na stanowisku, że regulacja ta dotyczy jedynie

⁴⁷ J. Domasłowski, *Osiemdziesięciolecie Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2002, s. 242-243

⁴⁸ ks. J. Szeruda, *Sprawozdanie o najważniejszych wypadkach w życiu Kościoła*, 7.11.-5.12.1946, AKKEA – Konsystorz

⁴⁹ Mała Konstytucja – Ustawa konstytucyjna z dnia 19.02.1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. nr 18, poz. 71. Po przeprowadzonych w dniu 19.01.1947 r., zmanipulowanych wyborach, wyłoniony w ich wyniku Sejm Ustawodawczy przyjął Ustawę konstytucyjną, tzw. Małą Konstytucję, zawierającą szereg przepisów Konstytucji Marcowej z 1921 r.

⁵⁰ Sejm Ustawodawczy – polski Sejm wybrany dnia 19 stycznia 1947 r. w wyniku sfałszowanych przez PPR wyborach, w celu przygotowania i uchwalenia nowej konstytucji, według zasad określonych w tzw. Małej Konstytucji z 19.02.1947 r. oraz wyboru Prezydenta RP. W dniu 22 lipca 1952 r. Sejm Ustawodawczy uchwalił Konstytucję PRL-u.

terenów II Rzeczypospolitej. Nie dotyczy natomiast Ziem Odzyskanych⁵¹. Miało to o tyle istotne znaczenie, że do dnia 31.10.1946 r. Kościół Ewangelicko-Augsburski na terenie Ziem Odzyskanych wszedł w posiadanie wielu kościołów i budynków parafialnych, stanowiących wcześniej własność niemieckiego Kościoła ewangelickiego. Było to wynikiem działalności pełnomocników Tymczasowego Konsystorza KEA, którzy za zgodą Ministerstwa Administracji Publicznej, wraz z przemieszczaniem się na zachód polskiej ludności wyznania ewangelickiego, organizowali kolejne parafie na Ziemach Odzyskanych, przejmując w miastach Ziem Północnych i Zachodnich kościoły i plebanie, należące wcześniej do ewangelickich kościołów niemieckich działających na terenie Rzeszy. W Komisji sejmowej podkreślono też usterki natury formalnej. Dekret był opracowany niestarannie. Przepis artykułu pierwszego, włączający do KEA parafie wymienionych w nim Kościołów oraz regulujący ich sprawy majątkowe, nie był podzielony na mniejsze jednostki redakcyjne⁵², co odbijało się negatywnie na jego przejrzystości. Z tych względów Komisja nie przyjęła przedłożonego jej dekretu i zwróciła się do rządu o opracowanie nowego projektu. Jednak strona rządowa cofnęła wniosek o zatwierdzenie tego dekretu, w związku z czym stracił on moc obowiązującą.

W dniu 27 maja 1947 r. rząd przedłożył Komisji sejmowej projekt ustawy w sprawie zmiany dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP. Projekt został przez Komisję zaaprobowany i w dniu 4 lipca 1947 r. ustawa ta, bez głosów sprzeciwu, została przyjęta przez Sejm Ustawodawczy⁵³. Ustawa z 4 lipca 1947 r. zawierała postanowienia dekretu z 19.09.1946 r., jednakże była bardziej precyzyjna i przejrzysta. Art. 1 tej ustawy, nowelizując ustęp pierwszy dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25.11.1936 r. stanowił co następuje: „Kościół Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej tworzą parafie (filiały) ewangelicko-augsburskie na całym obszarze Państwa. W skład tego Kościoła wchodzi również parafie (gminy, zbory) luterskie i augsburskie, które należały do Kościołów Ewangelicko-Unijnych oraz Kościoła Staroluterskiego i Ewangelickiego Kościoła wyznań augsburskiego i helweckiego, a ponadto Bracia Morawscy (Hernhuci).” W art. 2 ust. 1. ustawa potwierdzała przyjęte w dekreście z 19.09.1946 r. przejście na własność Skarbu Państwa majątku ruchomego i nieruchomego włączonych do KEA parafii, przyznając na własność KEA tylko ten

⁵¹ *Sprawozdanie na sesję Konsystorza 6 lutego 1947 r.*, AKKEA Konsystorz.

⁵² T.J. Zieliński, *Prace Sejmu Ustawodawczego nad stanem prawnym Kościołów protestanckich*, [w:] *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, red. J. Kłaczek, s. 347-349.

⁵³ *Sprawozdanie stenograficzne z 27. posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 4 lipca 1947 r.*, Warszawa 1947, łam 31, 34.

majątek, który był w posiadaniu jego osób prawnych w dniu 31 października 1946 r. Jednocześnie ustawa ta rozwiązała wszelkie wątpliwości, co do praw nabytych przez kościelne osoby prawne KEA na Ziemiach Odzyskanych do 31.10.1946 r., stanowiąc w art. 2 ust. 2, że postanowienia ustępu poprzedzającego nie mają zastosowania na obszarze Ziem Odzyskanych i b. Wolnego Miasta Gdańska⁵⁴. Ustawa ta, wobec utraty ważności niezatwierdzonego przez Sejm Ustawodawczy dekretu z 19.09.1946 r., dokonała jego formalnego uchylecia. Ponadto uchyliła akty prawne regulujące dotychczasową działalność Kościołów luteranckich, włączonych przez nią do KEA.

Ustawa z 4 lipca 1947 r. stworzyła warunki do powstania w Polsce jednego, ogólnokrajowego Kościoła luteranckiego, jakim jest dziś Kościół Ewangelicko-Augsburski w RP. Doniosłości tego wydarzenia nie zmienia fakt, że unifikacja polskich Kościołów luteranckich miała charakter odgórny i nastąpiła w drodze jednostronnej decyzji ówczesnych władz, w warunkach terroru i ograniczonej suwerenności. Istotą odgórnie przeprowadzonej unifikacji było włączenie do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego parafii wszystkich, działających do 1939 r. w Polsce, Kościołów ewangelickich konfesji luteranckiej i luterancko-reformowanej, które z mocy tej ustawy zostały przekształcone w parafie ewangelicko-augsburskie.⁵⁵ Praktycznie było to równoznaczne z likwidacją Kościołów, do których wcześniej należały. Włączenie tych parafii do KEA nastąpiło z pogwałceniem obowiązującego w kraju porządku konstytucyjnego oraz prawa wewnętrznego tych Kościołów. Nastąpiło także z rażącym naruszeniem art. 5 dekretu Prezydenta z 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP, w myśl którego „Przyłączenie lub włączenie do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej innych kościołów lub związków religijnych, jak również ustrojowe łączenie się tego Kościoła z jakimkolwiek innym kościołem lub związkiem religijnym wymaga uchwały Synodu, powziętej na wniosek Konsystorza, który powinien uzyskać w tej mierze uprzednią zgodę Rządu”⁵⁶. Włączone do KEA parafie zarówno w chwili wejścia w życie ustawy z 4.07.1947 r., jak i wcześniejszego dekretu z 19.09.1946 r., fizycznie już nie istniały. Ich likwidacja nastąpiła jeszcze w roku 1945 w związku z działaniami wojennymi i wydarzeniami z tym związanymi. Na mocy tej ustawy nieistniejące *de facto* parafie przestały też istnieć *de iure*, stając się z mocy prawa parafiami ewangelicko-augsburskimi, które z przyczyn oczywistych nie mogły rozpocząć działalności. Włączenie tych parafii do KEA było

⁵⁴ Art. 2 ust. 2 ustawy z 4.07.1947 r., Dz. U. z 1947 r., nr 52, poz. 272.

⁵⁵ Art. 1 ustawy z 4.07.1947 r., Dz. U. z 1947 r., nr 52, poz. 272.

⁵⁶ Art. 5 dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z 25.11.1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP, Dz. U. z 1936 r., nr 88, poz. 613.

fikcją, pozwalającą na zalegalizowanie wcześniejszego, bezprawnego przejęcia ich mienia. Fikcja ta była na tyle oczywista, że ustawa z 4.07.1947 r. nawet nie przewidywała sporządzenia wykazu włączonych do KEA parafii i filiałów, których w końcu lat trzydziestych było około pięćset⁵⁷. Z tych też względów znowelizowany dekret Prezydenta z 25.11.1936 r., który obowiązywał do lipca 1994 r., zawierał przedwojenny wykaz parafii ewangelicko-augsburskich, włącznie z tymi, które od 17.09.1939 r. znajdowały się na terenie ZSRR, a po rozpadzie tego kraju, na terenach niepodległej Litwy, Białorusi i Ukrainy.

Odzwierciedleniem krzywd, jakich w trakcie unifikacji doznała polska społeczność luterkańska, było przejęcie przez Skarb Państwa, Kościół katolicki oraz osoby trzecie niemal całego, wielowiekowego dorobku materialnego luteranów na ziemiach polskich.

Przejmowaniu majątku ewangelickiego, pomijając już okoliczności w jakich to miało miejsce, towarzyszyło przekonanie, że niezależnie od narodowości wyznawców, Kościoły luterkańskie, w przeciwieństwie do Kościoła katolickiego, stanowią żywioł obcy, co było konsekwencją nie tylko ostatniej wojny, ale także spuścizną minionych wieków⁵⁸.

Możliwość ubiegania się o przyznanie Kościołowi Ewangelicko-Augsburskiemu własności mienia, stanowiącego wcześniej własność włączonych do niego parafii, pojawiła się dopiero po wejściu w życie ustawy z 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP⁵⁹ i dotyczyła wyłącznie nieruchomości. Zwrot przejętego po wojnie mienia ruchomego, w tym przedmiotów kultu i dzieł sztuki, do chwili obecnej nie został bowiem uregulowany.

Summary: Historical and legal aspects of the inclusion of Evangelical Churches of Lutheran and Prussian Union confession into the Evangelical-Augsburg Church in the Republic of Poland

The 20th century was tragic for Protestantism on the Polish territory. After restoration of Poland's sovereignty in 1918, Evangelical community amounted to around 900 thousand people, the majority of them were followers of German nationality. Five different Churches of the Lutheran and Prussian Union confession as well as Moravian Congregation (Hernhuts) existed in the

⁵⁷ Zob. S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937.

⁵⁸ Zob. P. Skarga, *Kazania sejmowe*, Wrocław 1972; W. Konopczyński, *Konfederacja barska*, t. I, Warszawa 1991.

⁵⁹ Art. 39-45 ustawy o stosunku Państwa do KEA, Dz. U. z 1994r., Nr 73 poz. 323.

Second Republic of Poland. These Churches were mainly of a local nature and their union seemed to be a distant goal. World War II almost led to the destruction of the Polish Protestantism. The Nazi terror, communist repressions and reluctant attitude of a part of the Polish society, identifying Evangelicals exclusively with German element, questioned the future of Protestantism in Poland. After World War II parishes of the Prussian Union, Old Lutheran, Evangelical-Augsburg and Helvetian Churches practically ceased to exist. However, the Evangelical-Augsburg Church did survive and under the Act of the Parliament of 4 July 1947 all other parish communities were included into its structure, unfortunately after they had been illegally deprived of their property. In fact, in 1947 the Evangelical-Augsburg Church became the all-national Church and the only successor of all Lutheran and Union Churches on the Polish territory.

Keywords: Protestantism, Lutheranism, Unification of Churches, Evangelical property

Adwokat Dawid Binemann-Zdanowicz, absolwent Wydziału Prawa UJ w Krakowie (1972). Zajmuje się sprawami majątkowymi Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP, członek Komisji Regulacyjnej. Od 2007 r. przewodniczący Komisji Historycznej KEA. Autor publikacji na temat prawa kościelnego, pt. *Roszczenia majątkowe Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, w świetle ustawy z 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej* [w:] *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*. Zbiór studiów, red. J. Kłaczek, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2009, współautor Komentarza do Prawa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, red. Jakub Cebula, Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa 2017. W latach 1997-2012 członek Synodu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP, w latach 2007-2012 kurator Diecezji Pomorsko-Wielkopolskiej KEA oraz wiceprezes Synodu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej.